

BOSNA I HERCEGOVINA



Handwritten signature

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
Ministry for human rights and refugees

Broj: 01-02-4-832-*2*/16
Sarajevo, 24.03. 2016. godine

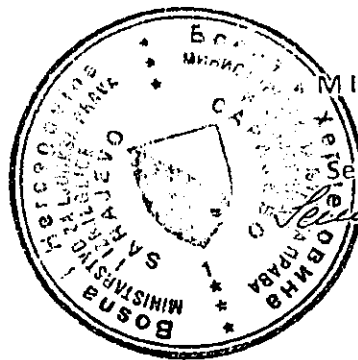
BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Generalni sekretarijat

Predmet: Informacija o stanju iseljeništva

U prilogu dostavljamo "Informaciju o stanju iseljeništva" kako je predviđeno Programom rada Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice i Vijeća ministara Bosne i Hercegovine za 2016. godinu.

Molimo vas da Informaciju uvrstite na dnevni red jedne od narednih sjednica Vijeća ministara.

S poštovanjem,



MINISTRICA

Semih Borovac

Handwritten signature of Semih Borovac

Prilog:

- Informacija o stanju iseljeništva
- Sažetak Informacije o stanju iseljeništva
- Mišljenje Ureda za zakonodavstvo

BOSNA I HERCEGOVINA



Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
Ministry for human rights and refugees

Informacija o stanju iseljeništva

Sarajevo, mart 2016.

Sarajevo, Trg Bosne i Hercegovine br. 1, Tel./Fax: 033/206-140; 206-273

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Stanje u oblasti iseljništva.....	2
2.1. Trendovi iseljavanja.....	3
2.2. Brojnost i geografska rasprostranjenost iseljništva.....	5
2.3. Status i integrisanost u zemljama prijema.....	7
2.4. Spolna, starosna i obrazovna struktura.....	8
2.5. Organizovanost.....	10
2.6. Novčane doznake i štednja.....	11
2.7. Investicije.....	12
2.8. Prenos znanja.....	13
2.9. Interes za povratkom.....	14
2.10. Interes za doprinos razvoju BiH.....	16
2.11. Zahtjevi iseljništva.....	17
3. Aktivnosti Ministarstva.....	22
4. Prijedlog zaključaka.....	

1. Uvod

Materijal "Informacija o stanju iseljništva" pripremio je Ministarstvo za ljudska prava i izjéglice u okviru svoje nadležnosti za iseljništvo s ciljem informisanja Vijeća ministara Bosne i Hercegovine o stanju u ovoj oblasti sukladno čl. 12. Zakona o ministarstvima i drugim organima uprave BiH, („Službeni glasnik BiH“ br. 5/03, 42/03, 26/04, 42/04, 45/06, 88/07, 35/09 i 59/09, 103/09).

U materijalu se, nakon sažetka i uvoda, prezentira stanje u oblasti iseljništva uključujući trendove iseljavanja, brojnost i geografska rasprostranjenost iseljništva, status i integriranost u zemljama prijema, spolna, starosna i obrazovna struktura, organizovanost, novčane doznake, štednja, investicije i prenos znanja iz iseljništva, interes iseljništva za povratkom i dopinosom razvoju BiH, te zahtjevi iseljništva prema institucijama u BiH. U narednom poglavlju dat je pregled aktivnosti Ministarstva na uključivanju iseljništva u razvoj BiH. Na kraju materijala dat je prijedlog zaključaka.

Za izradu Informacije korišteni su podaci Ministarstva, godišnji migracijski profili BiH, podaci ambasada BiH u inostranstvu, podaci zemalja prijema iseljenika iz BiH, podaci međunarodnih organizacija, dokumenti drugih institucija u BiH, dostupna stručna literatura, akademska istraživanja vezana za iseljništvo i generalno migracije, dokumenti međunarodnih organizacija u oblasti migracija, izvještaji eksperata i drugo.

2. Stanje u oblasti iseljništva

2.1. Trendovi iseljavanja

Prostor BiH bilježi dugu istoriju iseljavanja. U bivšoj Jugoslaviji, veliki emigracijski talasi s prostora BiH zabilježeni su 1960-tih i 1970-tih godina a izazvani su ekonomskim faktorima. Potvrdu da je BiH izrazito emigracijski prostor nalazimo u podatku da se u razdoblju od 1948. do 1991. iz BiH ukupno iselilo 729.434 stanovnika što znači da se godišnje iseljavallo oko 17.000 stanovnika.¹ Iako je predratna emigracija većinom imala karakter privremenih migracija u svrhu rada, veliki broj emigranata iz tog perioda svoj privremeni status u inostranstvu zamijenili su stalnim.

Najveća migracijska kretanja na prostoru BiH zabilježena su u prvoj polovini 1990-tih godina. Riječ je o prisilnim migracijama izazvanim ratnim dešavanjima kada je samo u periodu od 1991. do 1995. godine van zemlje izbjeglo više od milion stanovnika koji su u velikom broju nastavili da žive u zemljama prijema i nakon okončanja ratnih dejstava. Druga polovina 1990-tih obilježena je nastavkom emigracije, bilo zbog spajanja porodica, bilo zbog teške ekonomske situacije u BiH. Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) procjenjuje da je između januara 1996. i marta 2001. godine BiH napustilo 92.000 mladih ljudi.²

¹ Pabrić, A. 2002. Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini. Str.350.

² UNDP. 2002. Human Development Report, BiH. Str.42.

Nažalost, emigracija je i danas kontinuiran proces, a njeni glavni uzroci su ekonomske prirode. Nezaposlenost mladih u BiH je i dalje zabrinjavajuća i za 2014. godinu iznosi 65,3%, samo jedno od osam mladih ljudi starosne dobi 16-24 godine je zaposleno u poređenju sa jednim od troje u Europskoj uniji. Zbog toga ne iznenađuje činjenica da je BiH suočena sa **problemom odliva pameti**. Veliki broj mladih i visokoobrazovanih ljudi odlazi iz BiH u potrazi za boljim uslovima života i zaposlenja što značajno umanjuje kvalitet ljudskih resursa u BiH.³

Ovom procesu u zadnjih nekoliko godina doprinosi i zaključivanje sporazuma o zapošljavanju između BiH i Slovenije i BiH i Njemačke, kao i promjena migracione politike Europske unije koja ide u pravcu stalnog olakšavanja i poticanja useljavanja određenih, za zemlje EU, deficitarnih zanimanja, kao što su informatičari, ljekari, matematičari, istraživači i drugi visoko kvalifikovani radnici, stručnjaci i studenti (Direktiva EU o plavoj karti). Pored toga, olakšano kretanje stanovništva zbog uvođenja bezviznog režima svakako utiče na kontinuiranu emigraciju iz BiH i na stalni „odliv pameti“.

Emigracija za BiH predstavlja i demografski problem. Pored niskog prirodnog priraštaja, koji je zadnjih godina negativan, emigracija je jedan od glavnih uzroka velikog pada populacije na teritoriji BiH posljednjih decenija. Proces egzila bio je, i još je uvijek, jedan od postratnih društveno ekonomskih izazova s kojim se suočava BiH, rješenje problema egzila, pored ekstremno niskog prirodnog priraštaja i emigracije stanovništva, je jedan od najvažniji demografskih problema s kojima se susreću RS i FBiH.⁴

2.2. Brojnost i geografska rasprostranjenost iseljeničtva

Prema podacima koje prikuplja Ministarstvo, objavljenim u Migracijskom profilu BiH za 2015. (poglavlje Emigracija), tačni statistički podaci o ukupnom broju osoba koje žive u inostranstvu a rođene su u BiH, bez obzira na njihovo sadašnje državljanstvo, u 50 zemalja svijeta iznosi **1.671.177**, od čega u zemljama EU-28 živi 57%, odnosno 955.780 osoba.⁵

Tabela 1. Broj emigranata rođenih u BiH u 50 zemalja prijema

Država prijema	Broj	Izvor podataka i referentna godina
Albanija	29.077	UN ⁶ , 2013
Australija	41.449	UN ⁷ , 2015
Austrija	149.755	Eurostat ⁸ , 2015

³ DEP. 2015. Strateški okvir za BiH.

⁴ Marinković, D., 2007. *Jačanje prekogranične saradnje na Zapadnom Balkanu vezano za upravljanje migracijom. Slučaj BiH.* Regionalna konferencija *Migracijski tokovi u Jugoistočnoj Evropi.* Beograd. 27-28 februar 2007. Str. 64.

⁵ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2015. Migracijski profil BiH za 2014. Izvor: Statistički podaci zemalja prijema.

⁶ United Nations, Department of Economic and Social Affairs. 2013. Trends In International Migrant Stock: Migrants by Destination and Origin (United Nations database).

⁷ Ibid

⁸ Eurostat statistical books – People in the EU. 2015 edition; Eurostat Data on: country of birth, year 2011.

Belgija	450	Eurostat, 2015
Bolivija	10	UN, 2015
Brazil	82	UN, 2015
Bugarska	107	Eurostat, 2015
Crna Gora	34.259	UN, 2015
Čile	12	UN, 2015
Danska	17.858	Eurostat, 2015
Dominikanska Republika	5	UN, 2015
Egipat	70	UN, 2015
Estonija	2	Eurostat, 2015
Finska	585	Eurostat, 2015
Francuska	13.958	Eurostat, 2015
Grčka	456	Eurostat, 2015
Hrvatska	409.357	Eurostat, 2015
Irska	1.200	Eurostat, 2015
Island	153	UN, 2015
Italija	27.726	Eurostat, 2015
Izrael	53	UN, 2013
Jordan	64	UN, 2015
Južna Afrika	184	UN, 2015
Kanada	39.583	UN, 2015
Kipar	96	Eurostat, 2015
Latvija	4	Eurostat, 2015
Libija	329	UN, 2015
Luksemburg	2.232	Eurostat, 2015
Mađarska	506	Eurostat, 2015
Makedonija	8.713	UN, 2015
Malta	159	Eurostat, 2015
Nizozemska	25.440	Statistički godišnjak Agencije za statistiku Nizozemske za 2013.
Norveška	13.453	Centralni statistički ured Norveške, 2015.
Njemačka	159.380	Eurostat, 2015
Novi Zeland	626	UN, 2013
Poljska	3.741	Eurostat, 2015
Portugal	111	Eurostat, 2015
R. Češka	2.928	Eurostat, 2015
Rumunija	60	Eurostat, 2015
Rusija	515	UN, 2015
SAD	132.255	UN, 2013
Slovačka	321	Eurostat, 2015
Slovenija	96.921	Eurostat, 2015
Španija	3.510	Eurostat, 2015
Španija	335.992	UN, 2015
Srbija	56.477	Eurostat, 2015
Švedska	57.542	Eurostat, 2015
Švicarska	3.507	UN, 2015
Turska	7.880	Eurostat, 2015
Ujedinjeno Kraljevstvo	24	UN, 2015
Venecuela	24	UN, 2015
SVE UKUPNO	1.671.177	

Kako je naglašeno, gornji podatak (1.671.177) predstavlja ukupan broj osoba koje su rođene u BiH a žive u inostranstvu, što ne obuhvata njihove potomke rođene u zemljama prijema. Ministarstvo ne raspolaže podacima o brojnosti potomaka (druge i treće generacije) iseljenika, ali procjenjuje da bi ukupan broj osoba koje vode porijeklo iz BiH a žive u inostranstvu mogao iznositi oko 2 miliona – što uključuje broj osoba rođenih u BiH (1.671.177) plus procjenu broja njihovih potomaka.

Prema podacima Svjetske banke iz decembra 2015.⁹, stopa emigracije u BiH u odnosu na broj stanovništva u zemlji iznosi 44,5% što našu zemlju svrstava na visoko 16. mjesto u svijetu od ukupno 214 zemalja i teritorija. Prema istim podacima, sa ovako visokom stopom emigracije, BiH je znatno ispred Srbije (18%) i Hrvatske (20,9%), te čak i ispred Albanije (43,6%) koja je godinama bila vodeća zemlja u Evropi po stopi emigracije u odnosu na ukupno stanovništvo u zemlji.

2.3. Status i integrisanost u zemljama prijema

U ratnom i postratnom periodu većina građana BiH u inostranstvu je imala izbjeglički status, međutim, već duži niz godina ovakav status je vrlo rijedak. Prema podacima UNHCR-a iz juna 2015. godine, u svijetu je registrovano 19.628 osoba iz BiH sa izbjegličkim statusom, od kojih se preko 15.000 nalazi u Srbiji.¹⁰

Većina izbjeglica iz BiH uspjela je da formalizuje status i popravi svoj položaj u mnogim zemljama prijema brže nego mnoge druge izbjegličke grupe. Nekoliko studija ukazuje da je više elemenata uticalo na njihovu relativno dobru integraciju. To su njihov ljudski kapital, evropsko porijeklo, te visoko učešće žena na tržištu rada što uvećava prihode po domaćinstvu. Takođe, nekoliko istraživanja ukazuje da su iseljenici iz BiH manje diskriminirani i stigmatizirani u poređenju sa većinom neevropskih migrantskih skupina.¹¹

Generalno, iseljenici iz BiH su dugoročni emigranti, relativno dobro integrirani. Istraživanje urađeno 2010. godine pokazuje da većina iseljenika iz BiH relativno brzo uspijeva regulirati svoj boravišni i radni status u zemljama prijema, u prosjeku već nakon 2,4 godine boravka u zemlji prijema.¹²

Status iseljenika iz BiH danas je velikim dijelom riješen kroz stjecanje državljanstva, stalne ili privremene dozvole boravka, radne i studentske vize. Prema podacima kojima raspolaže

⁹ World Bank. 2016. Migration and Remittances Factbook. <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/4549025-1450455807487/Factbookpart1.pdf>

¹⁰ UNHCR BiH. <http://www.unhcr.org/pages/49e48d766.html>

¹¹ Valenta, M., Ramet, S.P. 2011. Bosnian Migrants: An Introduction In: The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities. Str. 9-10.

¹² IOM. IASCI. 2010. Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina. <http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Istrazivanja/default.aspx?id=2788&langTag=bs-BA>. Str.50.

Ministarstvo, broj naturalizovanih građana BiH – koji su stekli državljanstvo države prijema (ne računajući Hrvatsku i Srbiju) – iznosi oko 500.000 lica.¹³

U nekim zemljama je procenat iseljenika koji su svoj status riješili kroz stjecanje državljanstva države prijema izrazito visok, poput Australije (95%) i Norveške (89%). Većina iseljenika zadržala je i državljanstvo BiH, osim u zemljama koje zahtijevaju odricanje od državljanstva po rođenju (Austrija, Njemačka).

Prema dostupnim podacima za četrnaest zemalja prijema, broj državljanina BiH u iseljeništvu – koji imaju samo državljanstvo BiH, nisu stekli državljanstvo zemlje prijema, niti imaju dvojno državljanstvo – već imaju stalno ili privremeno boravište – iznosi oko 450.000 lica.¹⁴

Prema podacima Ministarstva civilnih poslova BiH, u periodu od 01.01.1998. do 29.12.2015. godine, državljanstva BiH se odreklo ukupno 69.289 osoba. Najveći broj odricanja od državljanstva BiH uslovljen je sticanjem državljanstva Njemačke i Austrije.

U nekim zemljama iseljenici iz BiH su izrazito dobro integrisani. U Norveškoj su postigli viši stupanj ekonomske, stambene i obrazovne integracije u odnosu na većinu drugih iseljeničkih skupina. Iako su im prihodi po domaćinstvu niži od prihoda domicilnih Norvežana, iseljenici iz BiH imaju veće prihode nego ijedna druga iseljenička zajednica u ovoj zemlji. Takođe, bilježe visoku stopu zaposlenosti uključujući i žene. Što se tiče njihove integracije u sistem obrazovanja, čak 38% mladih (od čega 34% muškarci a 43% žene) koji vode porijeklo iz BiH, u dobi između 19 i 24 godine, učestvuju u visokom obrazovanju što je više od domicilnih Norvežana (31%).¹⁵ Prema podacima Statističkog zavoda Norveške iz 2009., stopa zaposlenost iseljenika iz BiH u ovoj zemlji iznosi 64.4%.¹⁶

Interesantno je da iseljenici iz BiH u Austriji imaju natprosječnu stopu zaposlenosti – muškarci 85,1% a žene 73,5% – što je ujedno i najviša stopa zaposlenosti u poređenju sa cjelokupnim aktivnim stanovništvom Austrije.¹⁷

Iseljenici iz BiH često u relativno kratkom vremenu uspijevaju popraviti svoj položaj i bolje se integrisati. Naprimjer, pokazatelji brze integracije iseljenika iz BiH u SAD vidljivi su ako uporedimo podatke iz popisa stanovništva u SAD 2000. i 2011. godine: stopa zaposlenosti 2000.godine iznosila je 67,3%, dok je 2011. porasla na 73,2%, istovremeno su se prihodi po domaćinstvu uvećali sa 33.268 USD na 57.470 USD, a stopa siromaštva porodice pala sa 20,3% na 8%.

¹³ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2015. Migracijski profil BiH za 2014. str 57. <http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/publikacije/MIGRATION%20FROM%20BIH%202014.pdf>

¹⁴ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2016. Migracijski profil BiH za 2015.

¹⁵ Valenta, M. Štrabac, Ž. 2013. Bosanci u Norveškoj: integracija bosanskih migranata i njihovih potomaka u norveško društvo Str. 24-26.

¹⁶ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2014. Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljeničtva. Str.139. Izvor: Statistički podaci zemalja prijema.

¹⁷ Emirhafizović, M., 2013. Demografske i socio-ekonomske karakteristike bosanskohercegovačkih migranata u Austriji. Str. 18.

Tabela 2: Uporedni podaci iz 2000. i 2011. o iseljentištvu iz BiH u SAD

	Podaci iz 2000. godine ¹⁸	Podaci iz 2011. godine ¹⁹
Stopa zaposlenosi	67,3%	73,2%
Prihodi po domaćinstvi	33.268 USD	57.470 USD
Procenat siromaštva	20,3%	8%

Kako je gore pomenuto, iseljenici iz BiH su većinom dugoročni emigranti u relativno zreom migracionom ciklusu što se reflektuje i u relativno visokom prihodu koji iznosi oko 3.400 eura mjesečno u prosjeku po jednom domaćinstvu u zapadnoevropskim zemljama.²⁰ Većina emigranata iz BiH su ekonomski aktivni i zaposleni, uključujući i žene, a primarni sektor u kojem rade su građevina, usluge, turizam i proizvodni sektori²¹

2.4. Spolna, starosna i obrazovna struktura

Kada je u pitanju spolna struktura iseljenika iz BiH, gotovo su jednako zastupljeni muškarci i žene što ukazuje da migracioni proces iz BiH jednako uključuje muškarce i žene. Naprimjer, u Švedskoj oko 49% iseljentištva čine muškarci, 51% žene, u SAD-u 51,5% muškarci, 48,5% žene, Australiji 49,3% muškarci, 51,7% žene. U Italiji je procenat muškaraca 57,98% što je malo više u odnosu na žene 42,2%. Izuzetak predstavlja Slovenija gdje je zabilježeno 80% muškaraca a 20% žena što ukazuje da migracije iz BiH u Sloveniju imaju tradicionalno radni karakter.²²

Gledajući na starosnu strukturu iseljentištva, primjetno je da su zastupljene sve starosne skupine što ukazuje da najčešće iseljavaju kompletne porodice. U iseljentištvu u Australiji najbrojnija je skupina starosti između 25 - 44 godine (8.371) te 45-54 (6.179), dok ispod 25 godina ima 3.778 osoba. Za SAD je u nastavku data tabela sa starosnom strukturom iseljentištva.

Tabela 3: Starosna struktura iseljentištva iz BiH u SAD, popis 2011.²³

Starosna struktura iseljenika iz BiH u SAD (podaci iz popisa stanovništva 2011)	
Ispod 5 godina starosti	0,3%
5 do 17 godina	5,1%
18 do 24 godine	15,4%
25 do 34 godine	18,8%
35 do 44 godine	21,4%
45 do 54 godine	22,9%
55 do 64 godine	11,7%

¹⁸ Popis stanovništva u SAD 2000. godine http://www.census.gov/population/cen2000/stp-159/STP-159-Bosnia_Herzegovina.pdf

¹⁹ U.S. Census Bureau. 2011. http://factfinder2.census.gov/bkmk/table/1.0/en/ACS/11_1YR/S0201//popgroup~910

²⁰ IOM, IASCI. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina." Str.83.

²¹ Efendić, A., Babić, B., Rebmann, A. 2014. "Diaspora and Development -- Bosnia and Herzegovina" Economic Institute Sarajevo. Str. 8.

²² Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2014. Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljentištva. Str. 195.

²³ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2014. Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljentištva. Str. 167

65 do 74 godine	3,3%
75 godina i stariji	1,2%
Ukupna prosječna starost iseljeničtva iz BiH u SAD	39,6 godina

Prema podacima Agencije za statistiku Švedske za 2012. godinu, oko 83% ukupne populacije rođenih u BiH koji žive u Švedskoj starosne je dobi između 20 i 59 godina i predstavlja aktivnu radnu snagu. U Norveškoj je prosječna starost iseljenika iz BiH 39 godina.²⁴

Što se tiče obrazovne strukture, Svjetska banka je 2000. godine procijenila da je ukupni postotak emigracije visokoobrazovanih iz BiH 23,9%, a ljekara 11,1%, po čemu BiH zauzima jedno od vodećih mjesta u Europi i svijetu.²⁵ Većina iseljenika prve generacije ima završenu srednju školu, 52,7% njih sa prebivalištem u evropskim zemljama ima srednju stručnu spremu.²⁶ Skoro jedna četvrtina iseljenika iz BiH u Švedskoj ima univerzitetsko obrazovanje a gotovo polovina srednju stručnu spremu,²⁷ tačnije, u prvoj generaciji migranata 21% ima završeno univerzitetsko obrazovanje a 46% srednje stručno, dok 29% druge generacije ima završeno tercijarno obrazovanje prvog i drugog stepena, a 40% srednje obrazovanje. U SAD 16,9% migranata, rođenih u BiH, starijih od 25 godina, ima završen fakultet ili postdiplomsko obrazovanje.²⁸

Veliki broj mladih u iseljeničtvu iz BiH uključen je u obrazovni sistem zemalja prijema. Kako je gore spomenuto, 38% iseljenika iz BiH u Norveškoj, u dobi između 19 i 24 godine, uključeno je u neku vrstu tercijarnog obrazovanja što je više od svih drugih iseljeničkih skupina koji su zastupljeni sa 18%, ali čak više i od domicilnog stanovništva, samih Norvežana, koji su uključeni u tercijarno obrazovanje u procentu od 31%.²⁹

Najmanje visokoobrazovanih iseljenika iz BiH nalazi se u tradicionalno "gastarbajterskim" zemljama poput Slovenije, Austrije i Njemačke. Naprimjer, tercijarni nivo obrazovanja postiglo je samo 2,15% iseljenika iz BiH u Austriji.³⁰

2.5. Organizovanost

Postoji niz udruženja i organizacija u iseljeničtvu koja se bave kulturnim, sportskim, obrazovnim, informativnim, humanitarnim, vjerskim i drugim aktivnostima,³¹ međutim, valja naglasiti da je samo

²⁴ Ibid.str. 134

²⁵ World Bank. 2011. *Migration and Remittances Factbook*.

²⁶ IOM, IASCI. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina." Str.47.

²⁷ Likić-Brborić, B., Bennich-Bjorkman, L. 2013. *Ponovno promišljanje švedske "izuzetnosti": slučaj socio-ekonomske i političke integracije imigranata iz Bosne i Hercegovine 1990-tih*. Str.47.

²⁸ Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. 2014. *Pregled stanja bosanskohercegovačkog iseljeničtva*.str. 174

²⁹ Valenta, M. Štrabac, Ž. 2013. *Bosanci u Norveškoj: integracija bosanskih migranata i njihovih potomaka u norveško društvo* Str. 26.

³⁰ Emirhafizović, M., 2013. *Demografske i socio-ekonomske karakteristike bosanskohercegovačkih migranata u Austriji*.

Str. 16.

³¹ Lista udruženja u dijaspori dostupna je na web stranici Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/O_iseljenistvu/organizacije/default.aspx?id=822&langTag=bs-BA

neznatan broj iseljenika uključen u rad organizacija u iseljentištvu. Postoje indicije da je u organizacije uključeno samo 1% iseljentištva iz BiH i da je uloga i važnost organizacija za iseljentičke zajednice iz BiH u EU i zemljama bivše Jugoslavije krajnje ograničena.³² Takođe je karakteristično da je članstvo u organizacijama uglavnom ograničeno na jednu etničku grupu. Jedna studija rađena u Švicarskoj smatra da "post-dejtonska dijaspora BiH prati etničke podjele ustanovljene u zemlji" te čak smatra da u Švicarskoj ne postoji jedna bh. dijaspora već najmanje tri odvojene dijaspoše – bošnjačka, hrvatska i srpska, te se stoga u ovoj studiji koristi izraz "bosanske dijaspoše"³³.

Najaktivnija organizacija u iseljentištvu je Svjetski savez dijaspoše BiH (SSDBiH) koja okuplja udruženja iz oko 20 zemalja svijeta s većinski bošnjačkim članstvom. Jedan broj Srba i Hrvata porijeklom iz BiH uključen je u rad udruženja vezanih za susjedne zemlje, dok je jedan dio uključen u rad samostalnih udruženja Srba i Hrvata iz BiH koji predstavljaju zavičajne klubove. Zavičajni klubovi su vezani za mjesta porijekla u BiH, najreprezentativniji su i imaju najveći interes za uključivanje u razvoj lokalnih zajednica u BiH. Takođe, u iseljentištvu postoje i strukovna udruženja: udruženja nastavnika maternjeg jezika, udruženja akademskih radnika, umjetnika, poduzetnika itd. Iako rijetke, postoje i inicijative koje prelaze etničke granice. Naprimjer, u Švicarskoj je 2006. formirana asocijacija "Kultur Shock" koja okuplja oko 300 članova različitog etničkog porijekla iz BiH i ostatka Balkana. Asocijacija organizuje muzičke događaje i pažljivo vodi računa da izbjegne sve što bi moglo promovirati određeni etnički ili religijski identitet.³⁴

Neke organizacije iz iseljentištva, uz određenu podršku iz BiH i zemalja prijema, već godinama rade na doprinosu razvoju BiH poput organizacije Bosanskohercegovačko-američka akademija nauka i umjetnosti (BHAAAS).³⁵ Ova organizacija okuplja oko 270 istaknutih doktora nauka i istraživača bh. porijekla u SAD i radi na umrežavanju i povratu znanja u domovinu. U saradnji sa kliničkim centrima, univerzitetima, drugim institucijama i pojedincima u BiH, BHAAAS organizuje godišnje skupove transfera znanja u različitim oblastima – najviše medicini, kao i druge aktivnosti kojima doprinosi razvoju BiH.

Napominjemo da članovi organizacija u iseljentištvu svoje aktivnosti obavljaju u potpunosti na **volonterskoj osnovi** uz manju podršku od strane institucija u BiH.

Kao rezultat projekta koje je pokrenulo Ministarstvo i Švicarska ambasada "Dijaspora iz BiH u Švicarskoj: Profil i mogući doprinosi razvoju" i preporuka studija rađeni u okviru ovog projekta, u Švicarskoj je 2015. godine uspostavljena zajednička platforma organizacija u iseljentištva pod nazivom "Platforma BiH dijaspoše", odnosno, "i-dijaspora", koja ima za cilj mobilizirati iseljentištvo u ovoj zemlji u cilju njihovog većeg doprinosa razvoju BiH, te uspostaviti snažnije veze sa BiH.

³² IASCI-IOM. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina."

³³ Iseni, B., Didier, R., Bader, D., Eflonay-Mader, D. 2014. "The population of Bosnia and Herzegovina in Switzerland". FOM.SDC. str.80.

³⁴ Ibid, Str.82.

³⁵ BHAAAS. www.bhaaas.org

Treba naglasiti da druga generacija dijaspore ima veći potencijal za doprinos razvoju BiH jer je vrlo dobro integrisana u društvo u zemlji prijema a još uvijek emotivno vezana za zemlju porijekla svojih roditelja. Oni bi mogli pomoći putem prenosa znanja ili stvaranja transnacionalnih društvenih i profesionalnih mreža za što je potrebna podrška institucija iz obje zemlje- zemlje prijema i zemlje porijekla.³⁶

2.6. Novčane doznake i štednja

Prema podacima Centralne banke BiH o novčanim doznakama i transferima iz iseljeništvu u BiH, novčane doznake iz inostranstva za zadnjih pet godina kreću se između 2 i 2,3 milijarde KM na godišnjem nivou, što predstavlja stabilan prihod u zemlji. Učešće novčanih doznaka u BDP-u BiH iznosi između 10 i 15%.

Tabela 4. Novčane doznake iseljeništvu od 2010. do 2015. godine

Novčane doznake iseljeništvu		2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015. e ³⁷
Centralna	KM u milionima	1.984	2.008	2.093	2.145	2.311	2.302
	EUR u milionima	1.014	1.026	1.070	1.096	1.181	1.177
Svjetska	KM u milionima	3.097	3.328	3.134	3.218	3.313	3.617
	EUR u milionima	1.583	1.701	1.843	1.645	1.693	1.849

Napomena: Uočljiva razlika u podacima Centralne banke BiH i Svjetske banke je zbog toga što podaci Centralne banke BiH obuhvaćaju samo lične transfere, dok prema definiciji Svjetske banke novčane doznake predstavljaju zbir ličnih transfera i prihoda sezonskih radnika u inostranstvu.

Uobičajene su procjene da se polovina novčanih doznaka šalje zvaničnim kanalima – putem banaka i kompanija za transfer novca - dok druga polovina stiže neformalnim kanalima – donosi se lično, šalje preko prijatelja i poznanika. Međutim, jedno istraživanje iz 2010. ukazuje da bi iznos novčanih doznaka koji se u BiH šalje neformalnim kanalima mogao biti višestruko veći od iznosa poslañog zvaničnim kanalima. Tako je u 2009. godini samo 22,5% novčanih pošiljki poslano zvaničnim kanalima što ukazuje da neformalni kanali ostaju preferirani način transfera novca za većinu migranata iz BiH³⁸. U istom istraživanju se navodi da bi za BiH bilo važno da podstakne formalizaciju

³⁶ Isenl, B., Dídler, R., Bader, D., Efonyi-Mader, D. 2014. "The population of Bosnia and Herzegovina in Switzerland". FOM.SDC. Str.91-92.

³⁷ Vrijednost novčanih doznaka za 2015. godinu predstavlja procjene.

³⁸ IOM, IASCI. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina." Str.68.

tokova novčanih pošiljki, odnosno, da motivira slanje istih formalnim putevima, kroz smanjenje troškova njihovog transferisanja, kao i da nastoji da podstakne plasiranje novčanih pošiljki u proizvodne investicije u BiH.

Štednja iseljeničtva iz BiH, iako većinom zadržana u zemljama prijema, predstavlja ogroman finansijski resurs, nekoliko puta veći od iznosa novčanih doznaka. Pretpostavlja se da je riječ o iznosu od nekoliko milijardi eura godišnje³⁹, što uz odgovarajuće podsticaje, jemstva i regulatorni okvir, može biti usmjereno ka investiranju i štednji u BiH.

Istraživanje koje je sa iseljeničtvom iz BiH u Austriji 2009. godine sprovela Međunarodna organizacija za migracije (IOM) i istraživačka kuća IASCI za potrebe Razvojne banke Austrije pokazuje da su iseljenici iz BiH u Austriji tokom 2008. godine u BiH poslali oko 161 milion eura u formi novčanih doznaka, dok su istovremeno u bankama u Austriji uštedili između 350 i 480 miliona eura. Stručnjaci iz ove dvije organizacije smatraju⁴⁰ da štednja iseljeničtva, pored doznaka, treba biti u fokusu inicijativa koje imaju za cilj vezivanje iseljeničtva sa razvojem BiH. Prema njihovim riječima, bilo bi važno da se u razvojnim dokumentima predvidi uspostava finansijskih programa za privlačenje štednje iseljeničtva za investiranje i štednju u BiH⁴¹, sistematičniji pristup ovoj problematici putem različitih institucija u BiH, osnivanje međuinstitucionalne radne grupe koja bi tretirala ovu problematiku, ali i više istraživanja o štednji i doznakama iseljenika iz BiH.

2.7. Investicije

U BiH su prisutni investitori iz iseljeničtva, čak u nekim sredinama predstavljaju većinske investitore (80% investitora u Sanskom Mostu je iz iseljeničtva) ili je zahvaljujući njima zapošljavanje značajno poboljšano. Međutim, s obzirom da se o investiranju iz iseljeničtva ne vode odvojeni podaci - već ukupni u sklopu registra stranih investicija - ono ostaje nedovoljno vidljivo, pa bi jedna od preporuka za dalji rad u ovoj oblasti trebala biti izrada posebnog registra za investicije iz iseljeničtva.

Neka od istraživanja donose određene podatke o sadašnjem nivou investicija iz iseljeničtva i daljim planovima. U pomenutom istraživanju IOM/IASCI iz 2010. navodi se da je 6% ispitanika već investiralo u BiH dok 26% planira investirati u budućnosti od kojih velika većina (82,5%) planira investirati u rodna mjesta. Investicije na mikro-nivou i u MSP favorizovane su u sljedećim sektorima: veletrgovina (uključujući prodavnice, barove i kafee), nekretnine, proizvodnju, poljoprivredu i turizam.⁴²

³⁹ Procjenjuje se da su emigranti iz BiH u 2009. u zemljama prijema uštedili oko 4,6 milijarde eura (podatak iz istraživanja IOM, IASCI. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina." Str.83.)

⁴⁰ Iz razgovora sa predstavnicima IASCI i IOM od 19.5.2009., IOM, Sarajevo.

⁴¹ Npr. osnivanje Trust Funda u Austriji gdje bi iseljenici iz BiH imali povoljnije uslove za štednju, dok bi se istovremeno ta sredstva usmjeravala na investiranje u BiH.

⁴² IOM, IASCI. (2010) "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina.", str. 95.

U istraživanju iz 2014., u kome je ispitano 23 poduzetnika u BiH (FBiH 10, RS 13) povratnika iz iseljeničtva, stoji da su poduzetnici najviše vezani i zainteresovani za investiranje u mjesta porijekla. Ispitanici smatraju da je vrijedno investirati u BiH, ali je potrebno i malo opreza. Mnogi priznaju da ekonomski potencijal iseljeničtva nije dovoljno aktiviran. Politike na podršci poduzetnicima iz iseljeničtva bi trebale uključiti veći angažman vlasti, naročito u regulaciji administrativnih i institucionalnih barijera s kojima se potencijalni investitori suočavaju. Većina poduzetnika intervjuisanih za potrebe ovog istraživanja smatra da politike ka iseljeničtvu trebaju biti ločirahe na državnom nivou ali naglašavaju i važnost lokalnog nivoa. Dakle, državni i opštinski nivoi vlasti su identifikirani kao najvažniji za potencijalne politike kojima bi se promoviralo uključivanje iseljeničtva u razvoj u BiH.⁴³ Svi ispitani poduzetnici su potvrdili da prepreke na koje nailaze nisu vezane za njihov povratnički status, već da su u pitanju opšte barijere s kojima se suočavaju svi u zemlji, što je jasan pokazatelj da ne postoji diskriminirajući odnos prema povratnicima iz iseljeničtva⁴⁴.

U jednom drugom istraživanju, mladi povratnici u BiH kao prepreke za pokretanju poduzeća u BiH navode probleme sa sufinansiranjem preduzeća (27%) i teškoće pri registraciji (16%)⁴⁵.

Može se zaključiti da su mnogi iseljenici zainteresovani za poduzetništvo, ali da puno manje njih stvarno pokrene poduzeće po povratku. Ovo ukazuje na prepreke i komplikacije vezane za poslovanje u BiH, ali i na to da mnogi iseljenici nemaju iskustva u poslovanju u BiH, niti u zemlji boravka, te im mogu nedostajati vještine pokretanja poduzeća. Ovo sugerira da je potrebno mladim povratnicima pružiti podršku kroz informisanje, umrežavanje, sufinansiranje i pomoć u razvoju poslovanja.⁴⁶

2.8. Prenos znanja

U BiH postoji određen nivo svijesti i prepoznavanja velikih intelektualnih i stručnih resursa iseljeničtva. Međutim, još uvijek nisu razvijeni mehanizmi za prenos takvog znanja u svrhu razvoja BiH. U proteklih nekoliko godina pokrenuto je, kako u iseljeničtvu tako i u institucijama i organizacijama u BiH, nekoliko inicijativa usmjerenih ka mobilisanju i angažovanju stručne i naučne dijaspore.

Od aktivnosti institucija u BiH treba izdvojiti "Prvi i Drugi kongres bosanskohercegovačkih naučnika iz zemlje i svijeta" koji su održani 2006. i 2008. godine u organizaciji Vlade Kantona Sarajevo (Ministarstva obrazovanja i nauke i Univerziteta u Sarajevu). Cilj kongresa je bio povezivanje i umrežavanje bosanskohercegovačkih naučnika iz zemlje i svijeta i postavljanje osnova za ugradnju znanja i istraživanja u okvir naučnog, privrednog, kulturnog i političkog razvoja BiH.

⁴³ Efendić, A., Babić, B., Rebmann, A. 2014 "Diaspora and Development – Bosnia and Herzegovina" Str. 82-86.

⁴⁴ Efendić, A., Babić, B., Rebmann, A. 2014 "Diaspora and Development – Bosnia and Herzegovina" Str. 82-86.

⁴⁵ Oruč, N., Alić, A., Barnes, S. 2011. "BiH ili ne BiH?" Izvještaj o povratku mlade dijaspore na tržište rada u BiH. MDG-F, YERP. Str. 29

⁴⁶ Ibid. Str. 44

Klinički centar Univerziteta u Sarajevu pokrenuo je "Bosanskohercegovačku medicinsku inicijativu" (BMI) – mrežu medicinskih radnika u BiH i iseljeništvu s ciljem unapređenja stanja u zdravstvu u BiH. Zahvaljujući ovom projektu, uspostavljena je saradnja s brojnim medicinskim institucijama u svijetu.

Projekat "Brain Gain" (Povrat pameti) Svjetskog Univerzitetskog servisa Austrije (WUS), implementiran od 2002. do 2011., omogućio je pozivanje predavača i akademskog nastavnog osoblja porijeklom iz BiH i regije koji predaju na univerzitetima u svijetu, da kao gostujući profesori predaju u BiH. Kroz projekat je podržano 129 dolazaka predavača, 241 predavač se nalazi u oformljenoj bazi podataka, a 137 fakulteta u BiH izrazilo je svoj interes za ovom vrstom prenoša znanja.

Međunarodna organizacija za migracije (IOM) u više navrata je radila na povremenom povratku stručnjaka iz iseljništva u BiH: u okviru regionalnog MIDWEB projekta koji je finansirala EU, te na projektima promocije cirkularne migracije TOKTEN, TRQN i dr.

Nevladine organizacije iz iseljništva implementiraju određene aktivnosti na prenosu znanja u BiH, naprimjer, gore pomenuta organizacija Bosanskohercegovačko-američka akademija nauka i umjetnosti (BHAAAS), koja organizuje godišnju manifestaciju "Dani BHAAAS-a u BiH" u okviru koje članovi BHAAAS-a održavaju predavanja na fakultetima, stručne seminare, obavljaju operacije i rade na zajedničkim projektima sa kolegama iz BiH.

Takođe, postoje i pojedinačni slučajevi privremenog povratka stručnjaka / povremenih posjeta i uspostavljanja saradnje između institucija i organizacija u BiH i onih na kojima su angažovani stručnjaci porijeklom iz BiH u inostranstvu. Vrlo često se kroz ovu saradnju vrši i donacija različite opreme.

Sem gore pomenutog, treba ukazati i na važan doprinos iseljništva kroz filantropske aktivnosti i akcije humanitarne pomoći (finansijska i robna pomoć) usmjerene prema lokalnim zajednicama, organizacijama i pojedincima u BiH.

Iseljništvo takođe ima veliki potencijal za razvoj turizma u BiH (svaki treći turista u BiH dolazi iz iseljništva), promociju poslovnih mogućnosti u BiH, prodaju domaćih proizvoda, trgovinsku razmjenu, poboljšanje imidža zemlje u inostranstvu itd.

2.9. Interes za povratkom

Iako u BiH ne postoje obimni podaci o povratku iz iseljništva, više istraživanja ukazuje da više od polovine iseljenika ima definitivnu namjeru da se vrati u BiH što je u skladu sa prosjekom u regiji.

Uporedno istraživanje stavova građana BiH koji žive u zemlji i inostranstvu pod naslovom "Šta je mit, a šta istina?" koje je sproveo Biro za povratak grada Štokholma i Centri za lokalni razvoj i

dijasporu u BiH (CLRD) tokom 2009. godine pokazuje da preko 70% ispitanih građana BiH koji žive u Švedskoj planira povratak ili želi da se vrati u BiH nekada u budućnosti.⁴⁷

Drugo istraživanje rađeno 2010. godine na reprezentativnom uzorku od 1.216 dugoročnih iseljenika iz BiH iz cijelog svijeta pokazuje da, iako su iseljenici iz BiH uspješni i dobro integrisani u zemljama prijema, većina njih je privržena domovini i znatan dio njih izražava interes za povratkom i investiranjem jednom kada prikupe dovoljno kapitala. Broj iseljenika sa definitivnom namjerom da se vrate iznosi 55%. Interesantno je da je veliki broj ispitanika u ovom istraživanju kao glavni uslov za povratak naveo obezbjeđenje penzije. S obzirom na ovakvo stanje, realno je očekivati da će u budućnosti biti više povrataka, pogotovo ako BiH bude bilježila značajniji ekonomski napredak, ali i s obzirom da će se jedan broj sadašnjih iseljenika vratiti u BiH nakon penzionisanja.⁴⁸

Ovdje treba posebnu pažnju skrenuti na mlade i obrazovane ljude u iseljensktvu. Istraživanje iz 2011. na uzorku od 847 ispitanika, mladih u iseljensktvu i mladih povratnika, od kojih čak 56% ima diplomsko ili postdiplomsko obrazovanje, ukazuje da čak 51% njih ima namjeru da se vrati u BiH, od čega 64% ima za cilj stalni povratak.⁴⁹

Drugo istraživanje rađeno na uzorku od 148 studenata, koji su postdiplomске studije stekli u inostranstvu nakon čega su se vratili u BiH, donosi među zaključcima sljedeće: Obrazovni sistem i tržište rada nisu u stanju vrednovati "nova" interdisciplinarna znanja, napredna znanja i vještine ne uspijevaju su u potpunosti primijeniti na rascjepkanom i neefikasnom tržištu rada u BiH.⁵⁰

Razlozi za povratak iz iseljensktva su različiti, ponekad iznenađujući. Istraživanje iz 2014. godine na uzorku od 200 povratnika pokazalo da se 26% ispitanika vratilo u BiH jer im se "dopada živjeti u BiH", 26,5% "iz porodičnih razloga", a samo 5% jer su "u penziji."⁵¹

2.10. Interes za doprinos razvoju BiH

Iz iskustva u radu sa iseljensktvom, Ministarstvo može potvrditi da u iseljensktvu, kako među organizacijama tako i među pojedincima, postoji snažan interes da doprinesu ekonomskom i društvenom razvoju u BiH.

⁴⁷ Biro za povratak Grada Štokholma i CLRD BiH. 2009. "Šta je mit, a šta istina?" Uporedno istraživanje stavova građana BiH koji žive u zemlji i inostranstvu.

⁴⁸ IOM, IASCI. 2010. "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina." Str.30.i 57.

⁴⁹ Oruč, N., Alić, A., Barnes, S. 2011. "BiH ili ne BiH?" Izveštaj o povratku mlade dijaspore na tržište rada u BiH. MDG-F, YERP. Str. 16

⁵⁰ Božić, A. 2014. "Međunarodna mobilnost i protok znanja: Iskustva mladih stručnjaka o povratku u BiH po završetku postdiplomskih studija u inostranstvu". Prezentacija na Istarživačkoj radionici "Migracije u funkciji razvoja" Sarajevo. 17-18.11.2014. MLPI/SDC/UNDP.

⁵¹ Efendić, A., Babić, B., Rebmann, A. 2014. "Diaspora and Development – Bosnia and Herzegovina" Economic Institute Sarajevo. Str. 63.

Najveći broj pripadnika iseljništva zadržava jaku vezu sa BiH, prije svega sa porodicom i prijateljima. Iako su na jednoj strani dobro plaćeni i integrisani u zemljama prijema, iseljenici i dalje osjećaju duboko vezanost za BiH. Pokazatelji snažnih veza sa BiH su i njihove česte posjete domovini. Pripadnici iseljništva koji borave u zemljama EU posjećuju BiH 1-2 puta godišnje, 3-4 puta godišnje iz zemalja bivše Jugoslavije i do jednom godišnje iz prekookeanskih zemalja.⁵²

Studija sprovedena u Švedskoj koja istražuje transnacionalne aktivnosti iseljenika klasificirane u četiri kategorije: političke, društvene i kulturne aktivnosti, svakodnevne ekonomske aktivnosti i profesionalne ekonomske aktivnosti, dolazi do zaključka da su iseljenici iz BiH u Švedskoj istinski transnacionalni. 47% ispitanika u studiji je navelo da dnevno prate politička dešavanja u BiH, ali je njihovo političko sudjelovanje ograničeno na samo 3% kada je u pitanju članstvo u nekoj političkoj stranci u BiH. Što se tiče društvenih aktivnosti, čak 80% je u kontaktu na mjesečnoj razini sa rodbinom i prijateljima u BiH, a 10% donira novac za projekte u zajednici u BiH. Kada su u pitanju svakodnevne ekonomske aktivnosti, 54% ispitanika posjeduje kuću u BiH, a 78% šalje doznake najmanje jednom godišnje. Što se tiče profesionalnih ekonomskih aktivnosti, 25% ulaže u poslovanje u BiH, a 9% trguje sa kompanijama iz BiH.⁵³

Nalazi druge studije vezane za odliv i priliv pameti, u kome je ispitano 46 pripadnika naučne dijaspore iz BiH (ogromna većina su doktori nauka), pokazuju da je velika većina ispitanika zainteresovana da doprinesu razvoju BiH i smatraju da bi njihovo uključivanje moglo dati pozitivan doprinos. Najveći dio ispitanika je izrazio želju za privremenim povratkom, odnosno, povremenim posjetama. Kao najinteresantnije oblike saradnje ispitanici su naveli uključivanje u profesionalne mreže u BiH i regiji, učvršćivanje veza među pripadnicima naučne dijaspore, kongrese, podršku naučnim skupovima, učenje na daljinu i organizaciju institucionalnih posjeta. Kao prijedlog za poboljšanje saradnje, najčešće se spominju mogućnosti kratkoročnih i post-doktorskih usavršavanja mladih naučnika iz BiH pri institucijama u inostranstvu u kojima rade pripadnici naučne dijaspore.⁵⁴

Visok obim poslanih novčanih doznaka, interes za investiranjem i povratkom u BiH su takođe pokazatelji sveukupnog snažnog interesa iseljništva da doprinese razvoju BiH.

Iz iskustva u radu sa iseljništvom, Ministarstvo potvrđuje da i među različitim institucijama i organizacijama u BiH postoji snažan interes za većim uključivanjem iseljništva u razvoj u BiH. Treba istaći naročito veliki interes jedinica lokalne samouprave za saradnju sa iseljništvom i njihovim većim učešćem u razvoju lokalnih zajednica.

⁵² IOM, IASCI. 2010 "Maximising the Development Impact of Migration-related Financial Flows and Investment to Bosnia and Herzegovina.", str. 56

⁵³ Kostić, R. 2013. Istraživanje trendova u transnacionalnim praksama migranata potaknutih sukobom: Bosanci u Švedskoj i njihove aktivnosti usmjerene k Bosni i Hercegovini. Zbornik radova *Migracije iz Bosne i Hercegovine*. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. str.39-40.

⁵⁴ Nikolić, S., Mraović, B., Čosić, E., 2010. The Scientific Diaspora as the Brain Gain Option: Exploring the Case of Bosnia and Herzegovina. ACIPS. <http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/istrazivanja/default.aspx?id=1812&langTag=bs-BA>. Str. 29-30.